

Met beperkingen door het beroepsonderwijs

Een onderzoek naar de positie van deelnemers met een beperking of handicap in het vmbo en mbo

Samenvatting

Nanda Poulisse
Gerrit Vrieze

MET BEPERKINGEN DOOR HET BEROEPSONDERWIJS

Met beperkingen door het beroepsonderwijs

*Een onderzoek naar de positie van deelnemers met
een beperking of handicap in het vmbo en mbo*

Samenvatting

Nanda Poulisse
Gerrit Vrieze

Het integrale eindrapport van dit onderzoek is te bestellen bij het ITS, 024 - 365 35 00.
De particuliere prijs van deze uitgave is €15,-.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK DEN HAAG

Poullisse, Nanda.

Met beperkingen door het beroepsonderwijs. / Nanda Poullisse & Gerrit Vrieze -
Nijmegen: ITS

ISBN 90 - 5554 - 209 - 1

NUR 840

© 2002 ITS, Stichting Katholieke Universiteit te Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van het ITS van de Stichting Katholieke Universiteit te Nijmegen.

No part of this book/publication may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Voorwoord

Voor u ligt de samenvatting van het ITS-onderzoek naar de positie van deelnemers met een beperking of handicap in het voorbereidend en middelbaar beroepsonderwijs. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen naar aanleiding van een motie van de Tweede Kamer. In deze motie werd verzocht om een onderzoek te doen naar de aard en omvang van de specifieke problemen die leerlingen met een handicap ondervinden in het voorbereidend en middelbaar beroepsonderwijs.

Op basis van gegevens uit de literatuur en van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen wordt de omvang van de groep deelnemers met een beperking of handicap in het beroepsonderwijs geschat. Met behulp van vragenlijsten zijn van deze deelnemers gegevens verzameld met betrekking tot de aard van de beperking of handicap, de doorstroom, de opleidingskeuze en ervaringen bij de aanmelding, belemmeringen op de vorige en huidige opleiding, belemmeringen tijdens de stage en beroepspraktijkvorming (bpv) en bekendheid met en gebruik van specifieke faciliteiten en voorzieningen. Om zicht te krijgen op het beleid van de mbo-instellingen zijn op zes ROC's interviews gehouden met het schoolmanagement, de coördinatoren gehandicapten, docenten en bpv-coördinatoren/vertegenwoordigers van het leerbedrijf.

De begeleidingscommissie voor dit onderzoek bestond uit Drs. J. de Hooge (voorzitter), Mw. Drs. B.A. Piepenbosch, Drs. G.H.G. Pelkman en dhr R. Raktoe (allen vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen), Mw. Drs. E.S.H. Visser (Chronisch zieken en Gehandicapten Raad (CG-Raad)), Mw. Drs. J. Vastenburg (Vereniging kenniscentra beroepsonderwijs bedrijfsleven (Colo)), Dhr. L.A. de Wit (Bve Raad), Mw. Drs. K. Derks, later vervangen door Dhr. M. Visser (Jongeren-Organisatie Beroepsonderwijs (JOB)), Mw. Drs. M. A. de Groot (Centrum voor Innovatie van Opleidingen (Cinop)) en Drs. J.C.P. Westgeest (handicap + studie, expertisecentrum voor onderwijs en handicap). Wij zijn de leden van de begeleidingscommissie veel dank verschuldigd voor hun deskundige adviezen.

Veel dank zijn wij ook verschuldigd aan allen die meegewerkt hebben aan dit onderzoek: de contactpersonen op de vmbo-scholen en de ROC's die zorg droegen voor de verspreiding van de vragenlijsten, en de gesprekspartners van de zes ROC's. Speciaal willen wij noemen Ton van den Berselaar van ROC Koning Willem I, Jacco Ermsrang van ROC ASA, Margot Langedijk van het Alfa College, Tineke Melis van BLG Rotterdam, Rosa Saalbrink van ROC Oost-Nederland, en Anita van Suylen van

het Arcus College. Tot slot, willen wij vooral ook de vmbo-leerlingen en hun ouders en de mbo-deelnemers die de vragenlijst invulden, bedanken. Zonder hun bijdrage had dit onderzoek niet kunnen worden uitgevoerd.

ITS Nijmegen

Dr. J.W. Winkels
Directeur

Inhoudsopgave

Voorwoord	v
1. Inleiding	1
2. Onderzoeksvragen	1
3. Onderzoeksopzet	2
4. De belangrijkste bevindingen	3
5. Conclusies	11
6. Knelpunten	14
7 Slotbeschouwing	15
Literatuur	17
Lijst van afkortingen	19

Met beperkingen door het beroepsonderwijs: een samenvatting

1. Inleiding

Op 29 november 2001 werd er in de Tweede Kamer een motie ingediend door Mohammed Rabbae (Groen Links). In deze motie werd verzocht om een onderzoek te doen naar de aard en de omvang van de specifieke problemen die leerlingen met een handicap ondervinden in het voorbereidend en middelbaar beroepsonderwijs. De motie is door de Tweede Kamer aangenomen (kamerstuk 2001-2002, 28000 VIII, nummer 62) en het onderzoek waarover in het voorliggende rapport wordt gerapporteerd is er het directe gevolg van.

De motie van Rabbae sluit aan bij het streven van de overheid om onderwijsinstellingen in staat te stellen om de gehandicapte leerling / deelnemer zoveel mogelijk op te vangen en te integreren in het reguliere onderwijs. Om dit te bereiken is er de afgelopen jaren door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCenW) veel geïnvesteerd in onderzoek naar de situatie van de gehandicapte deelnemer in de praktijk van het dagelijkse onderwijs. Daarnaast is er ook beleidsmatig in het beroepsonderwijs de laatste jaren veel aandacht geweest voor deelnemers met een beperking of handicap, met name onder invloed van het EBG-project, dat in 1995 in opdracht van het Ministerie van OCenW is gestart en in 2000 werd afgesloten. Ondanks de aandacht die er in de afgelopen jaren geweest is voor deelnemers met een beperking of handicap is het nog steeds zo dat gehandicapte jongeren over het algemeen een lager opleidingsniveau bereiken dan mensen zonder handicap (De Klerk, 2002: *SCP Rapportage Gehandicapten 2000*). Het onderzoek waarover hier gerapporteerd wordt, beoogt inzicht te verschaffen in de relatie tussen de aard van de beperking, de ondervonden belemmeringen en de doorstroom in het beroepsonderwijs.

2. Onderzoeksvragen

Concreet luidde de centrale onderzoeksvraag:

Welke belemmeringen ondervinden gehandicapten in het (v)mbo bij hun dagelijkse onderwijsdeelname, en welke gevolgen heeft dat voor de doorstroom van vmbo naar mbo en hbo, en de positie op de arbeidsmarkt?

Het antwoord op deze vraag is gezocht aan de hand van de volgende deelvragen:

1. Wat is de aard en omvang van de groep deelnemers/leerlingen die als gevolg van een beperking of handicap belemmeringen ondervinden bij activiteiten in het kader van een normaal deelnemen aan het onderwijsproces op de onderwijsinstelling en/of in het bedrijf waar de beroepspraktijkvorming plaatsvindt?
2. Wat is het verschil in doorstroom van vmbo naar mbo, mbo naar hbo en de arbeidsmarkt en de behaalde resultaten van de gehandicapte, vergeleken met de niet-gehandicapte deelnemer/leerling?
3. In hoeverre is de beperking of handicap van invloed op de studiekeuze?
4. Welke speciale voorzieningen en aanpassingen zijn nodig voor deelnemers met een beperking of handicap om deel te kunnen nemen aan het reguliere beroepsonderwijs en wat is de aard en omvang van de belemmeringen die zij ondervinden?
5. Welke speciale voorzieningen en aanpassingen zijn nodig voor deelnemers met een beperking of handicap om deel te kunnen nemen aan stage of beroepspraktijkvorming (bpv) en wat is de aard en omvang van de belemmeringen die zij daarbij ondervinden?
6. In hoeverre zijn deelnemers met een beperking of handicap bekend met specifieke faciliteiten en regelingen en in hoeverre maken zij daar gebruik van?
7. Wat is het beleid van scholen en instellingen ten aanzien van gehandicapte deelnemers aan het onderwijs?

3. Onderzoeksopzet

Het onderzoek is uitgevoerd bij vmbo-scholen en bve-instellingen. Om de eerste onderzoeksvraag te beantwoorden is op basis van gegevens uit de literatuur en het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen een schatting gemaakt van het aantal deelnemers met een beperking of handicap in het beroepsonderwijs. Om de volgende vijf onderzoeksvragen te beantwoorden zijn met behulp van vragenlijsten voor deelnemers met een beperking of handicap in het vmbo (85) en het mbo (411) gegevens verzameld met betrekking tot de aard van de beperking of handicap, doorstroom (vooropleiding, studievertraging, behaalde diploma's, toekomstverwachtingen), opleidingskeuze en ervaringen bij de aanmelding, belemmeringen op de vorige en de huidige school, belemmeringen met stage en beroepspraktijkvorming (bpv) en bekendheid met en gebruik van specifieke faciliteiten en regelingen. De vragenlijst voor het vmbo bevatte ook een aantal vragen voor de ouders/verzorgers.

De laatste onderzoeksvraag, naar het beleid van de scholen, is alleen beantwoord voor het mbo. De redenen om deze vraag niet ook voor het vmbo te onderzoeken waren tweeledig. In de eerste plaats wilde men de scholen zo weinig mogelijk administratief belasten. Dit klemde des te meer omdat het onderzoek werd uitgevoerd in de drukste periode van het schooljaar (mei-juni). In de tweede plaats was eerder al door het KPC

onderzoek gedaan naar het beleid van scholen in het vo (Het rapport *Als leren stagneert*). In het mbo zijn ter beantwoording van de laatste onderzoeksvraag zes case studies uitgevoerd: op zes ROC's zijn interviews gehouden met het schoolmanagement, de coördinator gehandicapten, docenten en bpv-coördinatoren/vertegenwoordigers van het leerbedrijf.

4. De belangrijkste bevindingen

De belangrijkste bevindingen van het onderzoek worden besproken aan de hand van de zeven deelvragen.

1. *Wat is de aard en omvang van de groep deelnemers/leerlingen die als gevolg van een beperking of handicap belemmeringen ondervinden bij activiteiten in het kader van een normaal deelnemen aan het onderwijsproces op de onderwijsinstelling en/of in het bedrijf waar de beroepspraktijkvorming plaats vindt?*

Omdat bij de selectie van de deelnemers aan dit onderzoek is gestreefd naar een redelijke spreiding over de verschillende beperkingen, biedt het voorkomen van beperkingen onder de steekproef slechts beperkt zicht op het voorkomen van deze beperkingen in de totale doelgroep. Wat opvalt is het grote percentage dyslectici (vmbo: 33%; mbo: 24%), terwijl juist gevraagd was het aantal dyslectici niet al te groot te laten zijn. Daarnaast valt de grote verscheidenheid aan beperkingen op (spierziekten, CARA, eczeem, chronische pijn, faalangst, hyperventilatie, diabetes, niet aangeboren hersenletsel, en vele andere). Het zal duidelijk zijn dat daarmee ook de ernst varieert. Zo omvat de categorie mensen met een motorische beperking naast mensen die rolstoelgebonden zijn, ook mensen die een vinger, arm of been missen, of die rugklachten hebben waardoor ze niet lang kunnen staan.

Gezien de opzet van het onderzoek (zie paragraaf 1.3.6 van het onderzoeksrapport) kan op grond van het onderhavige onderzoek niet vastgesteld worden hoévél mensen met een beperking of handicap deelnemen aan het vmbo en het mbo. Op het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen wordt voor het reguliere voortgezet onderwijs (vo) niet geregistreerd hoeveel deelnemers met een handicap er zijn. Wel wordt een administratie bijgehouden van het aantal leerlingen met een handicap of beperking waarvoor aanvullende bekostiging verleend wordt en die ambulante begeleiding krijgen vanuit het voortgezet speciaal onderwijs (zie tabel 1). In totaal gaat het hierbij om 7140 leerlingen. In hoeverre deze groepen met elkaar overlappen is niet duidelijk. Anderzijds is ook niet duidelijk of wel voor alle leerlingen die daarvoor in aanmerking komen extra faciliteiten worden aangevraagd. Opvallend is bijvoorbeeld dat slechts 57 vo-scholen (ten behoeve van 115 leerlingen) een beroep doen op het budget 'Voortgezet Onderwijs gehandicapte leerlingen'. Hierbij zijn scholen die

alleen voor leerlingen met ADHD een aanvullende bijdrage vragen, en andere die dat alleen doen voor leerlingen met Down's syndroom of een autismespectrum stoornis. Dit suggereert dat vo-scholen niet goed op de hoogte zijn van alle mogelijkheden.

Tabel 1 - Een overzicht van het aantal leerlingen met een beperking of handicap in het voortgezet onderwijs waarvoor bij OCenW aanvullende bekostiging wordt gevraagd

budget vo gehandicapte leerlingen	115
visueel en auditief gehandicapte leerlingen	767
brugklasleerlingen met dyslexie	3810
leerlingen met ambulante begeleiding vanuit het vso	2448
totaal	7140

Voor de bve-sector kunnen verschillende percentages gehanteerd worden (zie tabel 2). Volgens de opgave van de ROC's aan de Cfi bedraagt het percentage deelnemers met een handicap 0,9% van de ROC populatie.¹ Het percentage deelnemers met een beperking of handicap dat bekend is bij de diensten gehandicapten van de ROC's die deelnamen aan het onderzoek is beduidend hoger, namelijk 2,4%. Het is niet duidelijk hoe betrouwbaar deze percentages zijn, aangezien ze behoorlijk afwijken van het percentage studenten met een beperking of handicap in het hoger onderwijs, dat door Broenink en Gorter (2001) gevonden werd. Zij vonden dat 12 tot 15% van de studentenpopulatie een of meerdere beperkingen of handicaps had. Ook volgens de SCP Rapportage gehandicapten 2000 en andere gegevens van het Ministerie van OCenW is het percentage deelnemers met een beperking of handicap in de leeftijd van 15 tot 24 jaar veel hoger dan 2,4%, namelijk ongeveer 18%. Mogelijke verklaringen voor deze discrepanties zijn in de eerste plaats dat verschillende definities van het begrip 'gehandicapte' gehanteerd worden. In de tweede plaats is er een onbekend aantal deelnemers dat er voor kiest hun beperking niet, of pas in een laat stadium kenbaar te maken. En in de derde plaats zou het praktische, uitvoerende karakter van veel mbo-opleidingen voor mensen met een beperking of handicap een reden kunnen zijn om af te zien van een mbo-opleiding.

¹ De definitie van gehandicapte die het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen hanteert, is gebaseerd op het criterium 'in bezit van een doktersverklaring'.

Tabel 2 - Het aantal jeugdige gehandicapten volgens verschillende bronnen

groep	bron	aantal	percentage
gehandicapten in de bve-sector	cfi-telling alle ROC's	5109	0,9
gehandicapten op de zes onderzochte ROC's	administratie steunpunten gehandicapten	3198	2,4
gehandicapten in het hoger onderwijs 15-24 jarigen met een ernstige lichamelijke beperking, een chronische ziekte, een verstandelijke beperking, psychische klachten en ernstige dyslexie	Broenink & Gorter (2001) SCP Rapportage gehandicapten 2000, Broenink & Gorter (2001), OCenW		12-15 17,6

2. *Wat is het verschil in doorstroom van vmbo naar mbo, mbo naar hbo en de arbeidsmarkt en de behaalde resultaten van de gehandicapte, vergeleken met de niet-gehandicapte deelnemer/leerling?*

Voor het vmbo zijn geen doorstroomcijfers beschikbaar voor mensen met een handicap. Daarom is in het onderzoek gevraagd naar de toekomstverwachtingen van de vmbo-deelnemers, die vervolgens zijn afgezet tegen de landelijke doorstroomgegevens voor vbo-d en mavo-d gediplomeerden. De toekomstplannen van de vmbo-leerlingen met een beperking of handicap in de steekproef liggen iets lager dan die van de totale vmbo-populatie: 76% van de steekproef wil nog een aanvullende opleiding gaan doen. Landelijk zijn deze percentages 76% voor vbo-d gediplomeerden, en 97% voor mavo-d gediplomeerden (OCenW in kerncijfers, 2002).

Voor mbo-deelnemers zijn wel doorstroomgegevens bekend. Deelnemers met een handicap stromen veel minder vaak met een diploma het mbo uit (35-40%) dan deelnemers zonder handicap (67%). Hierbij zij opgemerkt dat de mensen die bij de Cfi geregistreerd staan als 'gehandicapten' mogelijk tot de mensen met relatief ernstige handicaps behoren.

Ook aan de mbo-deelnemers werd gevraagd naar hun toekomstplannen. Van de mbo-deelnemers aan het onderzoek is 24% van plan een hbo-opleiding te gaan doen, en 21% een andere opleiding. Landelijk gaat ongeveer 11% van de gediplomeerde boldeelnemers (uitsluitend voltijd) verder op het hbo (uitsluitend voltijd), en kiest 18% voor een andere of aansluitende bve-opleiding (CBS Statistiek jaarboek 2001). In vergelijking hiermee is de verwachte doorstroom onder de deelnemers met een beperking of handicap die participeerden in dit onderzoek dus hoog.

Het zal duidelijk zijn dat deze laatste vergelijking scheef is, in die zin dat toekomstverwachtingen van deelnemers met een beperking of handicap vergeleken worden met de gerealiseerde doorstroom van de totale populatie. Het is niet zo dat iedereen die van plan is naar het hbo te gaan, daar ook daadwerkelijk terecht zal komen. Ook uit de case studies kwam naar voren dat de doorstroom van deelnemers met een

beperking of handicap minder rooskleurig is dan de antwoorden op de vragenlijst suggereren. Op drie ROC's signaleren de coördinatoren duidelijk meer uitval bij gehandicapte dan bij reguliere deelnemers. Harde cijfers konden met betrekking tot dit punt echter niet geleverd worden.

Aan de deelnemers zijn ook vragen gesteld met betrekking tot hun vooropleiding, behaalde diploma's en studievertraging. Hieruit werd duidelijk dat 15% van de vmbo-deelnemers en 35% van de mbo-deelnemers (gedurende een aantal jaren) basisonderwijs volgde op een school voor speciaal onderwijs (voor leerlingen met een handicap) of voor speciaal basisonderwijs (voorheen lom/mlk). Van de mbo-deelnemers gaven er 150 aan dat ze hun vooropleiding geheel (106) of gedeeltelijk (44) in het vso gevolgd hebben (=38%). Het percentage mbo-deelnemers met een beperking of handicap dat uit het vso komt is dus behoorlijk hoog. Dit kan verklaard worden door het feit dat er op mbo-niveau geen speciaal onderwijs meer wordt aangeboden.

Overigens steken de mbo-deelnemers aan het onderzoek wat behaalde diploma's betreft gunstig af bij de totale mbo-populatie: 42% van hen heeft een diploma op vbo-niveau (landelijk 27%) en 46% heeft een mavo-diploma (landelijk 39%) of hoger. Ook de studievertraging onder de mbo-deelnemers met een beperking of handicap is relatief gering: 14% vs 16% van vbo-ge диплоmeerden en 19% van mavo-ge diploma-meerden.

Al met al kunnen we concluderen dat de deelnemers aan het onderzoek het relatief goed doen. Hierbij moet wel aangetekend worden dat mogelijk alleen de beste leerlingen met een beperking of handicap toegang zoeken en verkrijgen op het mbo. Ook is het mogelijk dat juist de meest gemotiveerde deelnemers, met de beste resultaten, de vragenlijst hebben ingevuld.

3. In hoeverre is de beperking of handicap van invloed op de studiekeuze?

Bij ongeveer 30 procent van de vmbo en mbo-deelnemers heeft de handicap een rol gespeeld bij de studiekeuze. Elf vmbo-leerlingen (13%), waarvan zeven met een verstandelijke beperking, en 28 mbo-deelnemers (7%) werden niet toegelaten tot de opleiding van hun eerste keuze, of werd afgeraden deze opleiding te volgen. Deze percentages zijn relatief gering (met uitzondering van die voor vmbo-leerlingen met een verstandelijke beperking). Dit komt overeen met de bevindingen uit de case studies, waarin door de woordvoerders gesteld werd dat er weinig deelnemers met een beperking of handicap geweigerd werden.

4. *Welke speciale voorzieningen en aanpassingen zijn nodig voor deelnemers met een beperking of handicap om deel te kunnen nemen aan het reguliere beroepsonderwijs en wat is de aard en omvang van de belemmeringen die zij ondervinden?*

Ongeveer een kwart van de vmbo-deelnemers en 14% van de mbo-deelnemers heeft speciale voorzieningen nodig zoals een aangepast toilet, een lift, ringleiding, doventolk, aparte ruimte, aangepast meubilair, en andere hulpmiddelen. Eenzelfde percentage deelnemers heeft speciale leermiddelen nodig, zoals brailleboeken, loupes, boeken met grote letters, solo-apparatuur, aangepaste computers en laptops. Het percentage deelnemers dat hulp behoeft bij het volgen van onderwijs ligt veel hoger (vmbo: 42%, mbo: 32%), terwijl 48% van de vmbo-ers ook nog eens extra begeleiding bij schoolvakken krijgt buiten de les. Het grootst is de behoefte aan aanpassingen bij activiteiten (vmbo: 75%, mbo: 60%). Het gaat dan met name om extra tijd bij het maken van proefwerken, tentamens en examens, of een aangepaste examinering (grote letters, mondeling in plaats van schriftelijk). Ook bij het maken van werkstukken en verslagen en het bestuderen van schriftelijk materiaal hebben relatief veel deelnemers aanpassingen nodig. De voorzieningen en aanpassingen die nodig zijn, zijn zoals te verwachten afhankelijk van de aard van de beperking.

Van de vmbo-deelnemers zegt 65% dat alle benodigde voorzieningen, aanpassingen en hulp aanwezig zijn en voor de mbo-deelnemers geldt dit voor 57%. Een voorziening die regelmatig problemen oplevert is het tijdig verkrijgen van een doventolk. Aanwezigheid wil echter niet altijd zeggen dat ook alle belemmeringen zijn weggenomen: 56% van de vmbo-deelnemers en 54% van de mbo-deelnemers geeft aan dat de belemmeringen gedeeltelijk, weinig of in het geheel niet zijn weggenomen.

Wat betreft belemmeringen zegt 58% van de vmbo-deelnemers en 51% van de mbo-deelnemers op de huidige opleiding problemen te hebben gehad tengevolge van hun beperking of handicap. Voor beide groepen liggen deze problemen vooral op het vlak van studietempo en behaalde prestaties (ongeveer 40% van de deelnemers met problemen), en in iets mindere mate houden ze verband met de begeleiding en de houding van docenten en het contact met klasgenoten (ongeveer 25-30%). De hier genoemde problemen met het studietempo en de behaalde prestaties doen vermoeden dat er toch meer sprake is van studievertraging dan uit eerdere vragen bleek, of dat de betreffende deelnemers minder goed presteren dan zij zonder hun beperking zouden kunnen presteren. Wat betreft de begeleiding en de houding van docenten dient in aanmerking genomen te worden dat de docenten uit de case studies bij herhaling te kennen gaven dat zij erg veel “probleemgevallen” (niet alleen mensen met fysieke of psychische beperkingen) in hun klassen hadden, zodat hun de tijd ontbrak om iedereen de benodigde aandacht te geven. Bovendien voelen zij zich niet goed voorbereid. Het feit dat slechts zeer sporadisch uren toegekend worden ten behoeve van de begeleiding van deelnemers met een beperking of handicap is hier mede debet aan.

5. *Welke speciale voorzieningen en aanpassingen zijn nodig voor deelnemers met een beperking of handicap om deel te kunnen nemen aan stage of beroepspraktijkvorming (bpv) en wat is de aard en omvang van de belemmeringen die zij daarbij ondervinden?*

Van de vmbo-deelnemers waren er slechts 15 die stage hadden gelopen of liepen. Vier van deze leerlingen hadden een aangepaste stageovereenkomst, drie hadden speciale begeleiding nodig. Geen van hen had behoefte aan speciale aanpassingen op de stageplek.

Van de mbo-deelnemers die bpv volgden of gevolgd hadden (288), had 10% specifieke begeleiding en 8% speciale aanpassingen nodig. De aard van de aanpassingen was afhankelijk van de handicap en behelsde zaken zoals een lift, een aangepast toilet, een opritplank voor een te hoge drempel, een scanner, een brailleleesregel, een telefoon en een stofvrije ruimte.

Problemen die de bpv betreffen, zijn volgens de case studies omvangrijk. Woordvoerders noemden met name het vinden van een geschikte plaats en een hoge mate van uitval. Deze bevinding wordt slechts ten dele bevestigd door de resultaten uit het vragenlijstonderzoek. Van de 288 deelnemers met een beperking of handicap die bpv volgden, geeft slechts 9% aan dat het langer dan twee maanden duurde voordat een bpv-plaats gevonden wordt. Wel had 42% van de mbo-deelnemers extra hulp van anderen gehad bij het zoeken naar een bpv-plaats. Ook is het zo dat 61 deelnemers aangaven dat de school de plaats geregeld had, en dat zij niet wisten hoe lang dit geduurd had. Het kan dus zijn dat de deelnemers zelf zich niet goed bewust zijn van de moeite die het kost om een geschikte bpv-plaats te vinden. Anderzijds is het ook goed mogelijk dat de coördinatoren en mentoren tijdens de gesprekken toch vooral de deelnemers met de ernstigste handicaps in gedachten hadden, voor wie het vinden van een bpv-plaats veel tijd had gekost.

Er waren 37 mbo-deelnemers die hun bpv voortijdig beëindigden. De uitval bedraagt daarmee 14%. In 20 gevallen leidden problemen met de bpv tot switchen of staken van de opleiding. Deze getallen zijn mogelijk onderschattingen, omdat deelnemers die de opleiding gestaakt hebben, vermoedelijk niet meer benaderd zijn voor het invullen van een vragenlijst.

De aard van de problemen waarmee mbo-deelnemers tijdens de bpv te maken hadden, was zeer verscheiden (omgang met collega's en werkgever, inhoud van het werk, zwaarte van het werk, werktempo, ontevredenheid van de leidinggevende). Het aantal problemen dat ontstond omdat voorzieningen niet zijn aangepast, was relatief klein.

6. *In hoeverre zijn deelnemers met een beperking of handicap bekend met specifieke faciliteiten en regelingen en in hoeverre maken zij daar gebruik van?*

Uit het rapport Matrix Onderwijsvoorzieningen van GAK Nederland (2001) kwam naar voren dat de huidige wet- en regelgeving nogal wat knelpunten behelst ten aanzien van de toegankelijkheid van onderwijs. De knelpunten die in dit rapport gesignaleerd werden, worden bevestigd door het onderhavige onderzoek. Er blijkt onder (ouders van) vmbo-leerlingen en mbo-deelnemers nog een behoorlijk grote behoefte aan informatie te zijn. Van de ouders van vmbo-leerlingen zegt 55% over onvoldoende informatie te beschikken over speciale studievoorzieningen voor mensen met een beperking of handicap. Van de mbo-deelnemers beschikt 48% over onvoldoende informatie. De kwaliteit van de informatie werd door 80% van de mbo-deelnemers 'goed' of 'redelijk' gevonden, en door 20% 'matig' of 'slecht'.

De meeste informatie aan mbo-deelnemers wordt verschaft via school (225) of de ambulante begeleider (52). Slechts vier maal wordt aangegeven dat men zelf informatie gezocht had, bijvoorbeeld via bibliotheek of internet.

Het feit dat zoveel informatie via de onderwijsinstelling wordt verstrekt, onderschrijft het belang van een goed uitgerust steunpunt. Uit de vragenlijst bleek dat zo'n steunpunt er op de meeste vmbo-scholen niet is (of dat het bij de ouders niet bekend is). Op de ROC's die deelnamen aan dit onderzoek is zo'n steunpunt er dankzij de EBG projecten inmiddels wel. Bij de case studies kwam echter naar voren dat de expertise die daar is opgebouwd soms in één of twee personen is geconcentreerd. Als deze personen de instelling verlaten, valt er een gat in de deskundigheid, zo stelt men.

De bekendheid van de betrokkenen met het GAK/UWV is matig (40-50%). Ongeveer de helft van de mensen die bekend zijn met het GAK/UWV maakt gebruik van hun diensten. De tevredenheid over het GAK is zeer wisselend. De bekendheid met de reïntegratiebedrijven schommelt tussen de 20 en 25%. Van de vmbo-deelnemers verwacht 19% en van de mbo-deelnemers verwacht 8% dat ze in de toekomst door de reïntegratiebedrijven begeleid worden.

Het aanvragen van voorzieningen levert in ongeveer 45% van de gevallen problemen op. In een kwart van deze gevallen bestaat het probleem eruit dat de toekenning te lang op zich liet wachten.

Tien procent van de ouders van vmbo-deelnemers geeft aan dat de kosten die de beperking van hun kind met zich meebrengt aanzienlijk zijn. Een ouder noemt een bedrag van €400,- per maand.

7. Wat is het beleid van scholen en instellingen ten aanzien van gehandicapte deelnemers aan het onderwijs?

In het kader van dit project is geen onderzoek verricht naar het beleid ten aanzien van deelnemers met een beperking of handicap op vmbo-scholen. Een dergelijk onderzoek werd eerder al verricht voor vo-scholen door het KPC (Visser, 2001).

Het beleid van de zes onderzochte ROC's is er op gericht de onderwijsinstelling toegankelijk te maken voor iedereen, dus ook voor mensen met een beperking of handicap. Om dit te bereiken hebben de ROC's die deelnamen aan het onderzoek steunpunten ingericht die speciaal op deze doelgroep gericht zijn. De steunpunten worden voor een deel bekostigd uit het budget (ongeveer €1.000.000) dat door het Ministerie van OCenW aan de lumpsum voor de bve-sector is toegevoegd ten behoeve van het opzetten van gehandicaptenbeleid. Omdat dit bedrag niet toereikend (en ook niet bedoeld) is om het groeiende aantal deelnemers met een beperking of handicap ook daadwerkelijk te begeleiden, wordt er door de ROC's nog een veelvoud van dit bedrag aan toegevoegd.

Op de meeste ROC's is het budget dat beschikbaar is voor de ondersteuning van deelnemers met een beperking of handicap niet vrij te besteden door de steunpunten. De coördinatoren moeten per hulpvraag een verzoek indienen bij het CvB. Deze procedure werkt vertragend en maakt het vaak onmogelijk om slagvaardig te opereren.

Om de doelgroep in kaart te brengen, wordt aan alle nieuwe deelnemers bij de intake gevraagd of zij een beperking/handicap/chronische ziekte/functiestoornis hebben, en in hoeverre begeleiding nodig is, respectievelijk in hoeverre het ROC rekening moet houden met de beperking. Vervolgens worden intakegesprekken gehouden, op grond waarvan besloten wordt wie daadwerkelijk hulp krijgt.

De begeleiding is er op gericht deelnemers via de bpv aan vast werk te helpen. Hier toe onderhouden de coördinatoren van de steunpunten een uitgebreid netwerk met reïntegratiebedrijven, het GAK, speciale instellingen voor beroepsonderwijs en organisaties die scholen helpen bij het vinden van leerbedrijven.

Overige bevindingen

Uit de achtergrondgegevens van de mbo-deelnemers (hoofdstuk 3) bleek dat 45% van de respondenten een opleiding doet op niveau 4 (middenkader/specialist) en 20% op niveau 3 (kaderberoeps/vak). Het merendeel van de deelnemers met een beperking of handicap volgt dus een opleiding op een van de hogere niveaus. In dit verband is het van belang op te merken dat deze mbo-deelnemers (op niveau 3 en 4), niet in aanmer-

king komen voor ambulante begeleiding vanuit het vso.² Ook deelnemers ouder dan 20 jaar komen niet meer in aanmerking voor ambulante begeleiding. Dit betekent dat een groot deel van de mbo-deelnemers met een beperking of handicap volgens de huidige regelingen geen recht heeft op ambulante begeleiding.

De gegevens met betrekking tot de vooropleiding (hoofdstuk 4) laten zien dat 38% van de mbo-deelnemers met een beperking of handicap afkomstig is vanuit het vso. Dit betekent dat 62% hun vooropleiding in het reguliere onderwijs genoten heeft. Deze groep bevat naast deelnemers die het vo doorliepen met behulp van ambulante begeleiding, bijvoorbeeld ook deelnemers die ten gevolge van een ongeval op latere leeftijd gehandicapt zijn geraakt. Als de leerlinggebonden financiering wordt ingevoerd, is, volgens de huidige voornemens (TAB: Terugplaatsing ambulante begeleiding), voor deze leerlingen geen ambulante begeleiding meer mogelijk. De TAB-regeling bepaalt immers dat alleen deelnemers afkomstig vanuit het vso nog (gedurende één jaar) recht hebben op ambulante begeleiding.

In hoofdstuk 5 bleek dat slechts 25% van de vmbo-deelnemers en 33% van de mbo-deelnemers met een beperking of handicap op school een medische verklaring heeft ingeleverd. Dit betekent dat zij wettelijk niet in aanmerking komen voor aanvullende faciliteiten. Deze lage percentages houden mogelijk verband met het feit dat de KNMG haar leden adviseert dergelijke verklaringen niet af te geven.

5. Conclusies

Totdat ze de leeftijd van 20 jaar bereikt hebben, hebben jongeren met een beperking of handicap in Nederland twee opties: speciaal onderwijs en regulier onderwijs. Daarna zijn ze voor hun vervolgopleiding aangewezen op het reguliere onderwijs. Uit het onderhavige onderzoek blijkt dat 15% van de vmbo-deelnemers met een beperking of handicap (een gedeelte van) hun vooropleiding in het speciaal onderwijs (so) of het speciaal basisonderwijs (sbo) heeft gevolgd. Deze mensen hebben de overstap van het speciale onderwijs naar het reguliere onderwijs dus al in een vroeg stadium gemaakt. Voor de mbo-deelnemers met een beperking of handicap aan het onderzoek geldt dat 38% hun vooropleiding geheel of gedeeltelijk in het vso gevolgd heeft. Dit veel hogere percentage hangt naar alle waarschijnlijkheid samen met het feit dat er voor hen geen speciaal onderwijs meer wordt aangeboden.

De leerlingen met een beperking of handicap op het vmbo zijn relatief vaak blijven zitten op de basisschool (42%). Hun toekomstverwachtingen liggen iets lager dan wat

² Bij een aantal ROC's is men in de veronderstelling dat deelnemers op niveau 3 en 4 ook geen aanspraak kunnen maken op de VOA-gelden. Dit is niet correct. De VOA-gelden worden weliswaar gebaseerd op het aantal deelnemers op niveau 1 en 2 tot 20 jaar, maar ze mogen door de ROC's naar eigen inzicht voor alle deelnemers ingezet worden.

bekend is uit de doorstroomgegevens voor de totale vmbo-populatie. Het lijkt erop dat de handicap de schoolcarrière van deze leerlingen negatief beïnvloedt. Ook een vergelijking van doorstroomgegevens van deelnemers met en zonder handicap in de bve-sector laat zien dat deelnemers met een handicap in het nadeel zijn. Ze stromen veel minder vaak met een diploma het mbo uit (35-40%) dan deelnemers zonder handicap (67%).

Anderzijds doen de resultaten van het onderzoek vermoeden dat met name de “betere” leerlingen met een beperking de stap naar het reguliere mbo maken. Een vergelijking met landelijke cijfers liet zien dat de mbo-ers die deelnamen aan het onderzoek beschikken over meer diploma's, zeker niet vaker bleven zitten tijdens hun vooropleiding, en hogere toekomstverwachtingen hebben dan de totale mbo-populatie.

De problemen die de vmbo- en mbo-deelnemers met een beperking of handicap op school tegenkomen, liggen enerzijds op het vlak van studietempo en prestaties, en anderzijds op het vlak van de begeleiding en houding van docenten en het contact met klasgenoten. Hierbij moet opgemerkt worden dat de problemen met de begeleiding niet noodzakelijkerwijs betrekking hebben op gebrek aan didactische of pedagogische ondersteuning, maar ook kunnen wijzen op gebrek aan aandacht of begrip van docenten. Er werden door betrekkelijk weinig deelnemers problemen gesignaleerd met betrekking tot de bereikbaarheid of de toegankelijkheid van de onderwijsinstelling, en met betrekking tot de benodigde aanpassingen en voorzieningen. Dit laatste hangt nauw samen met het feit dat slechts 25% van de vmbo-steekproef en 14% van de mbo-steekproef speciale voorzieningen of leermiddelen nodig heeft. Veel meer mensen hebben behoefte aan hulp bij het volgen van onderwijs, extra begeleiding buiten de les, en aanpassingen bij activiteiten, met name bij het maken van proefwerken, tentamens en examens, het maken van werkstukken en verslagen en het bestuderen van schriftelijk materiaal. In de meeste gevallen gaat het dan om meer tijd of een aangepaste examinering.

De problemen bij het uitvoeren van de bpv vallen volgens de vragenlijst mee. Geen van de vmbo-deelnemers en slechts 9% van de mbo-deelnemers met een beperking of handicap geeft aan dat het langer dan twee maanden duurde voor een geschikte bpv plaats gevonden werd. Wel had 42% van de mbo-ers met een beperking of handicap extra hulp van anderen gehad bij het zoeken naar een bpv-plaats. Het is mogelijk dat deze groep niet goed op de hoogte is van de problemen die het vinden van een geschikte bpv-plaats met zich meebracht en de tijd die het gekost heeft. De behoefte aan speciale begeleiding en aanpassingen ligt rond de 10%.

Tenslotte werd duidelijk dat de bekendheid met regelingen en uitkeringsinstanties zoals het GAK/UWV matig is. Ongeveer de helft van de respondenten geeft aan dat ze over onvoldoende informatie beschikken over speciale studievoorzieningen. Het aanvragen van voorzieningen levert in ongeveer 45% van de gevallen problemen op.

Al met al zou men uit het vragenlijst onderzoek kunnen concluderen dat het wel meevalt met de problemen die deelnemers met een beperking of handicap ondervin-

den in het reguliere onderwijs. Een coulante opstelling ten aanzien van het studietempo, meer aandacht en begrip van docenten, en betere informatievoorziening zouden de meest in het oog springende problemen al een heel eind oplossen. Toch moet gewaakt worden voor een al te simpele voorstelling van zaken.

In de eerste plaats duidt het onderzoek er op dat alleen de beste, en vermoedelijk de meest gemotiveerde, mensen de weg van het reguliere onderwijs bewandelen. Dit geldt zeker voor het vmbo, waar immers de mogelijkheid van speciaal onderwijs nog aanwezig is, maar ook voor het mbo. Bovendien speelt de ernst van de handicap naar alle waarschijnlijkheid een rol. Hoe ernstiger de handicap, hoe kleiner de kans dat iemand zich aanmeldt voor en toegelaten wordt tot het reguliere onderwijs. Een onderzoek naar **alle** jongeren met een beperking of handicap, ook degenen die niet aan het reguliere onderwijs deelnemen, zou een vollediger blik op de onderwijsproblematiek van jongeren met een handicap geven.

In de tweede plaats was de groep deelnemers met een beperking of handicap waar het in dit onderzoek om gaat zeer divers. Zij omvatte aan de ene kant een beperkte groep mensen met ernstige lichamelijke handicaps, die veel speciale voorzieningen en leermiddelen nodig hebben, en aan de andere kant mensen die één vinger missen, en zelf te kennen gaven zich desondanks goed te redden. Daartussen zitten mensen met chronische ziekten als astma, die hun klachten met medicijnen kunnen onderdrukken, en alleen ernstige problemen krijgen als ze zich in een stoffige ruimte bevinden of bovenmatig moeten inspannen. En dan is er nog een grote groep dyslectici, waarvan enkelen zeer ernstige hinder van hun beperking ondervinden, omdat zij alle tekst voorgelezen moeten krijgen, maar anderen met relatief eenvoudige tijdsaanpassingen, geholpen zijn. Door de grote diversiteit van handicaps, en de verschillende ernst daarvan, is het moeilijk de resultaten te generaliseren. Dat de problematiek gemiddeld niet zo groot is, neemt niet weg dat ze voor een kleine groep deelnemers wel groot is. Dit wordt bevestigd in de case studies die lieten zien dat de problemen daar als veel zwaarder ervaren werden dan uit de vragenlijst naar voren kwam. Dit wijst er op dat een relatief kleine groep deelnemers met een beperking of handicap erg veel zorg en tijd vraagt. De complexiteit van de regelgeving voor deze groep vergt veel overleg met verschillende instanties en dit vraagt veel energie van de begeleiders en/of medewerkers van de steunpunten, iets waar de deelnemers zelf zich misschien niet eens van bewust zijn. Daarnaast bleek uit de gesprekken met de docenten dat zij zich veelal onvoldoende deskundig voelen om goed om te gaan met de specifieke problemen van deelnemers met een beperking. Ook het feit dat het aantal zorgleerlingen in de klas (niet alleen deelnemers met een handicap), steeds toeneemt zien zij als een enorme belasting. Er werd door de docenten dan ook veelvuldig geklaagd over tijdgebrek, waardoor zij het idee hadden dat zij ten opzichte van individuele leerlingen tekortschoten.

6. Knelpunten

Op grond van het onderzoek kunnen een aantal knelpunten gesignaleerd worden. De oplossing van deze knelpunten zou kunnen bijdragen aan een verbetering van de positie van deelnemers met een beperking of handicap in het reguliere onderwijs. De knelpunten worden hieronder puntsgewijs weergegeven.

1. Er is geen duidelijke definitie van het begrip “gehandicapt”. Doordat verschillende criteria en administratieprocedures gehanteerd worden, kan de omvang van de groep deelnemers met een beperking of handicap niet vastgesteld worden.
2. Niet alle deelnemers met een beperking of handicap komen hier bij aanvang van hun opleiding voor uit. Soms komen problemen pas in een laat stadium aan het licht.
3. Ongeveer 20-26% van de deelnemers met een beperking of handicap in het vmbo en mbo heeft tijdens een vorige opleiding of in de huidige opleiding problemen gehad met het studietempo en de behaalde prestaties.
4. Het rendement van (ernstig) gehandicapten in de bve-sector is laag (35-40%, gegevens Cfi) in vergelijking met dat van de totale bve-populatie (67%, OCenW in kerncijfers, 2002).
5. Ongeveer 10-20% van de deelnemers met een beperking of handicap heeft tijdens een vorige opleiding of in de huidige opleiding problemen gehad met de begeleiding door docenten.
6. Docenten ervaren dat zij over te weinig tijd beschikken om voldoende aandacht te geven aan de begeleiding van deelnemers met een beperking of handicap.
7. Alleen onderwijsinstellingen in het vo kunnen op grond van het aantal leerlingen met een handicap extra middelen verkrijgen ten behoeve van het onderwijs aan deze leerlingen. Aan deze regeling wordt echter weinig bekendheid gegeven, zodat niet alle vo-scholen op de hoogte zijn van alle mogelijkheden die er zijn.
8. In de bve-sector zijn de middelen die men krijgt, niet gerelateerd aan het aantal deelnemers met een beperking of handicap dat op het ROC bekend is. Het is voor een ROC dus in financieel opzicht ongunstig om veel deelnemers met een beperking of handicap aan te nemen.
9. Om in aanmerking te komen voor speciale, geormerkte voorzieningen is een deskundigenverklaring vereist. De KNMG adviseert haar leden echter om geen medische verklaring af te geven.³
10. Dyslexieverklaringen kosten € 350,- tot € 470,- en in sommige regio's is een lange wachtlijst. Het is niet altijd duidelijk of de ouders of de school de kosten

³ De redenen hiervoor zijn a) dat de behandelend arts veelal onbekend is met de criteria welke moeten worden gehanteerd om tot een juiste afweging te komen, die nodig is om het doel waarvoor de geneeskundige verklaring wordt gevraagd, te kunnen beoordelen en b) dat de vertrouwensrelatie tussen arts en patiënt geschaad zou kunnen worden als het oordeel van de arts niet gunstig is voor de patiënt.

van een dyslexieverklaring voor hun rekening nemen, terwijl deze verklaring door de school benodigd is om een voorziening bij het Ministerie van OCenW aan te vragen.

11. De steunpunten voor gehandicapten op de ROC's beschikken meestal niet over een eigen, geormerkt budget. Hierdoor gaat veel tijd verloren met het indienen van aanvragen bij het CvB ten behoeve van individuele deelnemers.
12. Ruim de helft van de deelnemers (en hun ouders) heeft onvoldoende informatie gehad over specifieke faciliteiten en regelingen.
13. Het aanvragen van speciale voorzieningen levert in 45% van de gevallen problemen op: met name het tekort aan doventolken is groot.
14. Voor 10% van de ouders van vmbo-deelnemers met een beperking of handicap zijn de extra studiekosten aanzienlijk.
15. Er is voor deelnemers en ouders geen centraal informatiepunt, zoals dat er voor het hbo en wo wel is in de vorm van handicap + studie. De informatieverstrekking over de bve-opleidingen wordt vanuit de instellingen zelf verzorgd. De gedachte hierachter is dat het bve-opleidingsaanbod in combinatie met de handicap zoveel maatwerk vereist, dat dit beter vanuit een decentraal punt op de eigen instelling verzorgd kan worden. Het is niet duidelijk hoe de informatieverstrekking op vmbo-scholen geregeld is.
16. De deskundigheid met betrekking tot de regelgeving aangaande deelnemers met een beperking of handicap is vaak geconcentreerd bij een of twee medewerkers van de ROC's.
17. Er is geen landelijk steunpunt voor het vo, zoals dat er voor de bve wel is in de vorm van het Platform gehandicapten bve.
18. De samenwerking met leerbedrijven kan nog verbeterd worden.
19. De criteria die gelden om in aanmerking te komen voor ambulante begeleiding sluiten grote groepen deelnemers met een beperking of handicap uit, met name de deelnemers die een opleiding volgen op niveau 3 of 4, die ouder zijn dan 20 jaar, en (in de toekomst, bij uitvoering van de geplande TAB regeling) die niet afkomstig zijn van het vso.

7. Slotbeschouwing

Het vragenlijstonderzoek laat zien dat veel van de deelnemers met een beperking of handicap aan het reguliere vmbo en mbo het daar goed maken. De problemen die er zijn, hebben vooral te maken met het studietempo en de prestaties, de begeleiding en houding van docenten en de informatievoorziening. Toch mag hieruit niet geconcludeerd worden dat het allemaal wel meevalt. In de eerste plaats is er een groep jongeren met een beperking of handicap die het reguliere onderwijs niet bereikt, en in de tweede plaats is de aard en de ernst van de handicap van de deelnemers aan dit onderzoek zo divers, dat grote en ernstige problemen ondergaan in het gemiddelde.

De case studies hebben laten zien dat de ROC's die deelnamen aan dit onderzoek de afgelopen jaren een forse sprong voorwaarts gedaan hebben ten aanzien van gehandicaptenzorg. Door de inrichting van steunpunten gehandicaptenzorg en het werk maken van de drempelloze toegankelijkheid, ook voor gehandicapten, is er winst geboekt. Hopelijk draagt dit onderzoek er toe bij dat deze ontwikkeling zich voortzet, ook in het voortgezet onderwijs, en op de ROC's die niet deelnamen aan dit onderzoek. Door de deskundigheid met betrekking tot de begeleiding van deelnemers met een beperking of handicap te bevorderen zal een groter deel van deze doelgroep deel kunnen nemen aan het (beroeps)onderwijs. Voor veel deelnemers met een beperking of handicap zullen hierdoor de kansen op de arbeidsmarkt verbeteren, voor anderen zal de kwaliteit van het leven verbeteren. Het zal duidelijk zijn dat een succesvol beleid op dit gebied een aantrekkende werking zal hebben op de doelgroep. Steeds meer deelnemers met een beperking of handicap zullen zich inschrijven voor een vmbo- of mbo-opleiding. De begeleiding van deze deelnemers doet een zwaar beroep op de onderwijsmensen. Zonder dat daar iets tegenover staat, kan dat niet jarenlang worden verwacht. Het is zoals een woordvoerder van een van de ROC's zei: "De besten houden er ook een keer mee op". Het is zaak om dat niet op grote schaal te laten gebeuren.

Literatuur

- Broenink, N. & K. Gorter (2001). *Studeren met een handicap. Belemmeringen die studenten met een lichamelijke beperking, psychische klachten of dyslexie in het hoger onderwijs ondervinden*. Verwey-Jonker Instituut.
- Erp, N. van & H. Kroon (2002). *Een sterke ketting met zwakke schakels. Onderzoek naar begeleid leren voor mensen met psychische beperkingen*. Utrecht. Trimbos instituut.
- Gaalen, I. van, T. Huisman, E. Jansens & W. de Vries (1999a). *EBG-monitor. Leerlingen met een beperking in het beroepsonderwijs. Voortgangsonderzoek studiejaar 1997-1998*. Den Bosch: CINOP.
- Gaalen, I. van, T. Huisman, E. Jansens & W. de Vries (1999b). *EBG-monitor. Leerlingen met een beperking in het beroepsonderwijs. Instroomonderzoek studiejaar 1998-1999*. Den Bosch: CINOP.
- GAK Nederland (2001). *Matrix Onderwijsvoorzieningen*. Een uitgave van GAK Nederland bv.
- Klerk, M.M.Y. de (2000). *Rapportage gehandicapten 2000. Arbeidsmarkt en financiële situatie van mensen met een beperking en/of chronische ziekten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klerk, M.M.Y. de (2002). *Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klerk, M.M.Y. de & J.M. Timmermans (1998). *Rapportage gehandicapten 1997. Leefomstandigheden van mensen met lichamelijke of verstandelijke beperkingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 198 (Cahier 147).
- Oudenhoven, D. & F. Baarveld. (1999). *De opvang van gehandicapte leerlingen in het reguliere basis- en voortgezet onderwijs*. Nijmegen: ITS.
- Rapport ODIN (2001). *De nieuwe JOB-Norm*. Amsterdam: JongerenOrganisatie Beroepsonderwijs.

Tilborg, L. van & van Es (2000). Dieptestudie voortijdig schoolverlaten. Overzicht 2000. Utrecht: Sardes.

Visser, J. (2001). Als leren stagneert. Den Bosch: KPC Groep.

Vrieze, G., M. Laemers & T. Pelkmans (2001). *Vernieuwingsmonitor BVE 1999/2000*. Nijmegen: ITS.

Lijst van afkortingen

AB	Ambulante begeleiding
ADHD	Attention Deficit Hyperactivity Disorder (Aandachts-Tekort-Stoornis- met Hyperactiviteit)
AOC	Agrarisch Opleidings Centrum (Groenschool)
Bbl	Beroepsbegeleidende leerweg
Bol-dt	Beroepsopleidende leerweg-deeltijd
Bol-vt	Beroepsopleidende leerweg-voltijd
Bpv	Beroepspraktijkvorming
Bve	Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie
CARA	Chronische Aspecifieke Respiratoire Aandoeningen (longaandoening)
CBS	Centraal Bureau voor Statistiek
Cfi	Centrale financiële instellingen
CvB	College van Bestuur
EBG	Expertise-opbouw Beroepsopleiding Gehandicapten (project 1997-2000)
GAK	Gewestelijk Arbeidskantoor
GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
Havo	Hoger algemeen vormend onderwijs
Hbo	Hoger beroepsonderwijs (hogescholen)
KNMG	Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Genees- kunst
Lbo	Lager beroepsonderwijs
Lwoo	Leerwegondersteunend onderwijs
Mbo	Middelbaar beroepsonderwijs
Mlk	(Onderwijs voor) moeilijk lerende kinderen
Lom	(Onderwijs voor kinderen met) leer- en opvoedingsmoeilijkheden
NAH	Niet aangeboren hersenletsel
OCenW	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
PDD-NOS	Pervasive Developmental Delay - Not Otherwise Specified (een vorm van autisme)
REA	Reïntegratie Arbeidsgehandicapten
ROC	Regionaal Opleidingscentrum
SAD	Stichting Actie voor Dyslexie
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
So	Speciaal onderwijs (voor kinderen met een handicap)
Sbo	Speciaal basisonderwijs (voorheen lom en mlk-scholen)
Svo	Speciaal voortgezet onderwijs
UWV	Uitvoeringsorgaan Werknemers Verzekeringen (voorheen GAK)

Vmbo	Voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
Vo	Voortgezet onderwijs (vmbo, havo, vwo)
VOA	Voorbereidende en Ondersteunende Activiteiten. (Extra lessen of begeleiding voor mensen met een leerachterstand, om hen te helpen toch een diploma te halen)
Vso	Voortgezet speciaal onderwijs
Vwo	Voorbereidend wetenschappelijk onderwijs
Wajong	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Arbeidsongeschiktheidsvoorziening voor jonggehandicapten en studenten. De wet zorgt voor arbeidsongeschiktheidsuitkeringen voor personen die al arbeidsongeschikt zijn voor hun 17e jaar of die tijdens hun studie arbeidsongeschikt worden.)
WGB	Wet Gelijke Behandeling
Wo	Wetenschappelijk onderwijs (universiteiten)
Zmok	(Onderwijs voor) zeer moeilijk opvoedbare kinderen